

МІЖНАРОДНІ КОНГРЕСИ ОРІЄНТАЛІСТІВ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ НАУКИ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Баженова Г. Ю.

Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. характеризувалися зростаючою інтернаціоналізацією політичного та громадського життя. Ці процеси, в свою чергу, сприяли прискоренню та поглибленню міжнародної наукової співпраці. Останню необхідно розглядати як результат внутрішнього розвитку окремих наукових дисциплін: накопичення знань, методологічних досліджень, усвідомлення факту, що наука є комунікативним процесом. Безумовно, науковий космополітизм існував ще з часів заснування університетів у середньовічній Європі в епоху Гуманізму та Просвітництва. Тоді він обмежувався переважно сферою кореспонденції, науковою періодикою, відрядженнями, участю в роботі зарубіжних наукових товариств, фахових конференцій. Однак протягом ХІХ ст. він набув нових розмірів та якості. Причиною цього став процес інституціоналізації науки, який створив ґрунт для заснування перших міжнародних організацій та проведення конгресів, які сприяли розробці наукових стандартів та універсалізації методів [Стельмах 2005, 313; Fuchs 1996, 160]. Саме з 60–70-х рр. ХІХ ст. наукова кооперація істориків перейшла з вузьконаціонального на загальноєвропейський рівень – почали проводитися Міжнародні конгреси антропології та доісторичної археології, Міжнародні форуми орієталістів та американістів. Відповідно метою статті є спроба висвітлити роль перших Міжнародних конгресів орієталістів у дослідженні історії народів Сходу через призму участі в них російських науковців.

Орієталістика (схознавство) – це сукупність наукових дисциплін, які вивчають історію, економіку, мови, літературу, етнографію, мистецтво, релігію, філософію, пам'ятки матеріальної та духовної культури країн Азії та Північної Африки. Як самостійний напрямок історичної науки орієталізм виокремився у ХVІІІ ст., коли Схід привернув до себе увагу таких філософів-просвітників, як Г. Лейбніц та Ф. Вольтер. З епохи Великої французької революції почалося систематичне вивчення фундаментальних

східних текстів. Уже в 1795 р. у Парижі була заснована школа з вивчення живих мов Азії, що стала провідним європейським центром орієнталістики. Перші значні успіхи в закладенні підвалин нової науки були досягнуті в галузі класичної філології на основі дешифрування найдавніших систем писемності та археології. Протягом XIX ст. виникла ціла мережа азійських товариств: Бенгальське азійське товариство в Калькутті (1784), Азійське товариство в Парижі (1822), Королівське азійське товариство в Лондоні (1823), Німецьке східне товариство в Лейпцизі (1845) тощо; видавалися спеціалізовані журнали [Burke 1995, 268].

Поступово орієнталістика перетворилася на справжню науку зі своїми методами й теоретико-пізнавальними принципами. Цьому, звичайно, сприяла колоніальна експансія провідних європейських держав, які будували свої імперії: Британську, Французьку, Бельгійську, Голландську, Німецьку. В столичних музеях європейських держав і в Каїрі створювалися величезні за обсягом колекції східних старожитностей. У цей час з'явилася низка фундаментальних досліджень з історії та культури стародавнього й середньовічного Сходу. Серед них монографії Г. Вінклера, Л. Вуллі, Г. Масперо, Е. Мейєра, У. Ф. Пітрі, Т. Ріс-Девідса, В. Сміта та інших знаних вчених [Майоров 2003, 76–78].

Російське сходознавство органічно розвивалося в контексті європейського. Університетське викладання східних мов, введення якого пропонувалося М. Ломоносовим іще в 1754 р., започатковане було першим університетським статутом 1804 р. Підготовка російських сходознавців зосереджувалася спочатку в Казанському університеті (з 1807 р.), згодом у Петербурзькому (з 1819 р.). У 1818 р. почав функціонувати Азійський музей, сховище східних рукописів і монет. Вже у 50-х рр. XIX ст. у Петербурзькому університеті був створений єдиний центр сходознавчих досліджень – факультет східних мов, який давав своїм студентам широку академічну освіту із прекрасною філологічною підготовкою. Обдаровані випускники мали можливість протягом кількох років удосконалювати свої знання під керівництвом найкращих європейських учених, працювати в архівах, музеях, бібліотеках, брати участь у тривалих відрядженнях до країн, що ставали предметом їхніх досліджень. Такі контакти беззаперечно зміцнювали наукові зв'язки та поглиблювали міжнародне співробітництво. Російські вчені публікували свої роботи в провідних наукових журналах

Європи, виступали з доповідями на міжнародних конференціях [Майоров 2003, 93–94]. Окрім Академії наук та університетів дослідженням Сходу займалися також наукові товариства. Деякі з них, зокрема Імператорське Російське географічне товариство (Санкт-Петербург), Імператорське Товариство любителів природознавства, антропології та етнографії (Москва), мали свої відділення в азійських володіннях Росії, що сприяло організації місцевих наукових сил [Бартольд 1977, 419].

Розвиток російського сходознавства відбувався в двох основних напрямках: 1) вивчення мов країн Сходу у формі порівняльно-історичного мовознавства; та 2) історії країн Сходу, що базувалося на глибокому знанні першоджерел. Упродовж 1870–1880 рр. починається формування російської школи орієнталістики, що дала світу на межі століть блискучі імена видатних учених. Закладалися основи національної арабістики (Б. Дорн, В. Гіргас, В. Жуковський, В. Розен, А. Кримський), єгиптології (В. Голєніщев, О. Лемм, Б. Тураєв), асиріології (П. Коковцов, М. Нікольський, В. Шилейко), індології (В. Васильєв, І. Мінаєв, Ф. Щербатський). Російські вчені започаткували нові галузі у сходознавстві, зокрема тюркологію, кавказознавство тощо. Вони дослідили більшість тюркських, монгольських, іранських, кавказьких, маньчжурських та інших мов. Світове визнання з часів М. Бічуріна отримала російська школа синологів (П. Кафаров, В. Васильєв, І. Захаров, С. Георгіївський, О. Іванівський), маньчжуристів (І. Захаров, О. Іванівський та ін.) [Крачковский 1958, 87–120; Майоров 2003, 94–103].

Інтенсифікація сходознавчих досліджень у другій половині XIX ст., потреба в обміні інформацією й досвідом спонукали вчених європейських країн до налагодження більш тісних і сталих наукових контактів. Сприятливий ґрунт для цього підготували місцеві з'їзди орієнталістів, які вже проводились у Франції та Німеччині [Вельяминов-Зернов 1879, 3]. Віхою в розвитку європейського сходознавства стало проведення I Міжнародного конгресу орієнталістів у Парижі (1873), скликаного за ініціативою французьких учених. Після нього відбулися конгреси в Лондоні (1874), Петербурзі (1876), Флоренції (1878), Берліні (1881), Лейдені (1883), Відні (1886), Стокгольмі – Христианії (1889), Лондоні (1892), Женеві (1894), Парижі (1897), Римі (1899), Гамбурзі (1902), Алжирі (1905), Копенгагені (1908), Афінах (1912). Отже,

до початку Першої світової війни відбулося шістнадцять Міжнародних форумів орієнталістів, які проходили переважно в Європі кожні 2–3 роки.

Секційний поділ Міжнародних конгресів орієнталістів не був сталим (див. табл. № 1). З цього приводу нашу увагу привертає перший конгрес 1873 р., у межах якого функціонувало тринадцять чітко окреслених за своїм предметом секцій. На наступних форумах діяла менша кількість секцій (від 4 до 11). Таким чином, уже організатори I Міжнародного конгресу орієнталістів чітко окреслили основні напрямки роботи майбутніх наукових з'їздів. Серед основних тематичних блоків, що виносилися на їхній розгляд, були такі: 1. Єгиптологія, африканські мови; 2. Семітологія, іслам; 3. Центральна Азія; 4. Індія; 5. Іран; 6. Індокитай, Малайзія, Полінезія; 7. Китай; 8. Японія; 9. Греція та Схід. Остання секція почала функціонувати з IX конгресу орієнталістів і передбачала аналіз взаємодії Східної та Західної культур. Переважна увага на засіданнях міжнародних форумів приділялася питанням етнографії, літератури та лінгвістики, а також стародавній і середньовічній історії країн Сходу [Международные конгрессы востоковедов... 1984, 10–96].

Визнанням значних успіхів російської орієнталістики стало проведення вже III Міжнародного конгресу орієнталістів у Петербурзі (1876). Вочевидь, такий вибір був зумовлений усією попередньою історією вивчення Сходу в Росії. Організатори конгресу, відомі орієнталісти В. Григор'єв та К. Патканов, поставили за мету ознайомити зарубіжних гостей із численними сходознавчими працями російських учених; ними була організована й спеціальна тематична виставка. Основна увага на засіданнях форуму приділялася Російській Азії, що відобразилося у функціонуванні таких секцій як, «Сибір», «Середня Азія», «Кавказ», «Закавказзя». Однак складна політична ситуація в Європі негативно вплинула на кількість учасників міжнародного конгресу, що завадило організаторам повною мірою виконати поставлене ними завдання [Третий международный конгресс... 1876, 1–58]. У його роботі взяв участь лише 41 делегат: з Великобританії – 7, Голландії – 2, Росії – 19, Туреччини – 2, Франції – 4, від Бельгії, Данії, Італії, Норвегії, Німеччини, Швеції та Японії – по одному [Шастико 1960, 12].

Зазначимо, що перші Міжнародні конгреси орієнталістів не вирізнялися чисельністю. Проте в їхню роботу поступово почали

вливатися азіатські вчені. Справжнім тріумфом сходознавства став XI Конгрес орієталістів у Парижі (1897 р., головував Ф. Шефер), який зібрав 800 учасників із країн Європи, Азії та Єгипту. Тоді ж на засіданнях індійської секції виникла ідея спільного видання буддійських текстів, зважаючи на те, що подібна робота вже велася в низці країн, зокрема у Франції та Росії. Німецькі ж учені ініціювали видання повного словника «Єгипетський лексикон». На спеціальній виставці, що діяла в межах конгресу, експонувалася рукописна карта Каспійського моря, складена К. фон Верденом. Роботи російських авторів із різних проблем Далекого Сходу були в центрі уваги секції Китаю та Японії. Секретар секції М. Куран представив твори Г. Грум-Гржимайло, Д. Позднеєва, Д. Покотілова та складені ними карти Далекого Сходу [Позднеев 1897, 1–23; Тураев 1898, 119–127; Любина 1996, 117].

Характерно, що російські вчені брали діяльну участь у роботі Міжнародних конгресів орієталістів. Серед них були: І. Берюзін, І. Бодуен де Куртене, О. Васильєв, В. Вельямінов-Зернов, В. Голєнішев, Ф. Кнауер, К. Патканов, В. Радлов, В. Розен, А. Снесарєв, Ф. Успенський, О. Хаханов, Д. Хвольсон та інші [Васильєв А. 1887, 759–760; Васильєв А. 1905, 76–87; Вельямінов-Зернов 1879, 6; Международные конгрессы востоковедов... 1984, 10–96; Розен 1887, 3–8]. Зазначимо, що чисельність російської делегації на з'їзді в Гамбурзі (XII, 1902 р.) сягнула 28 членів [Кнауэр 1904, 3]. Серед європейських учених, які брали участь у цих конгресах, виділимо Г. Гаупта, А. Кордьє, К. Крумбахера, Г. Масперо, Ф. М. Мюллера, Е. Навіля, братів Ж. та Г. Опперт, Т. Ріс-Девідса тощо [Международные конгрессы востоковедов... 1984, 10–96].

Одним із значних досягнень форумів орієталістів стало заснування Міжнародної асоціації з вивчення Індії (1899) та Міжнародного союзу з вивчення Середньої та Східної Азії (1902), до складу яких входили самостійні комітети від різних країн. Координаційним центром першої з них обраний Лондон, другої – Санкт-Петербург. Відповідно найактивнішу участь у роботі Міжнародного союзу з вивчення Середньої та Східної Азії брали російські вчені, які в 1903 р. заснували «Російський комітет». Останній перебував при міністерстві закордонних справ Російської імперії. Вже одразу до нього увійшли акад. В. Радлов, декан факультету східних мов проф. В. Жуковський, проф. В. Бартольд, етнограф музею ан-

тропології та етнографії Л. Штернберг. Згідно з прийнятим статутом Російський комітет мав складатися з представників п'яти наукових установ і товариств (Академії наук, факультету східних мов Петербурзького університету, Імператорської Археологічної комісії, Російського археологічного та Російського географічного товариств) та шести міністерств (імператорського двору, іноземних справ, воєнного, фінансів, внутрішніх справ та народної освіти). За мету ставилося вивчати історію, археологію, етнографію, мови Азії та проводити заходи з охорони пам'яток старовини.

За короткий час свого існування, 1903 – 1918 рр., Російський комітет провів величезну роботу з найрізноманітніших напрямків: вивчення монгольських, турецьких, каракалпацьких, ногайських та інших говірок; підготовка словників зникаючих мов (зокрема якутської); організація розкопок у Самарканді; вивчення іконографії й культури ламаїзму, дацанів Забайкалля, тибетських книгосховищ; дослідження малих народів Єнісейського краю, туркменських племен тощо. Окрема увага приділялася організації експедицій, переважна більшість із яких направлялася до районів Середньої та Східної Азії. Результати досліджень друкувалися згодом у спеціальному журналі «Известия Русского комитета для изучения Средней и Восточной Азии». Реалізація ж таких масштабних заходів стала можливою завдяки орієнтації комітету на кадри провінційних наукових товариств (Товариство вивчення Амурського краю, Туркестанський гурток любителів археології), а також значним фінансовим асигнуванням з боку російського уряду [Бартольд 1977, 503–509; Ольденбург 1903, 44–47].

Зауважимо, що потреба європейських орієталістів у більш тісному спілкуванні з країнами Сходу започаткувала традицію проведення Міжнародних конгресів орієталістів з вивчення Далекого Сходу саме в цьому регіоні. Перший із них відбувся з ініціативи директорів французької Школи Далекого Сходу (Сайгон) у Ханой у 1901 р. [Ольденбург 1903, 38–43].

У процесі підготовки Міжнародних конгресів орієталістів їх організатори не обмежилися лише теоретичними дебатами. Їхньою складовою стало проведення численних наукових екскурсій, відвідань за виключно сприятливих умов художніх галерей, музеїв, бібліотек, що на практиці знайомило учасників із досягненнями орієталістики в тій чи іншій країні. Невід'ємною складовою форумів стало відкриття спеціальних тематичних

виставок, експонати для яких часто привозили самі учасники. Крім того, на честь учасників конгресів влаштовувалися офіційні прийоми на державному рівні, раути, банкети. Конгреси привертали до себе й увагу преси, що, вочевидь, надавало їм широкого культурно-суспільного характеру.

Отже, Міжнародні конгреси орієнталістів стали одним із осередків об'єднання істориків останньої третини XIX – початку XX ст. Вони згуртували представників європейської та азійської історичної науки, що значно активізувало вивчення східного регіону. Активна ж участь російських учених у роботі форумів засвідчила не лише залучення російської науки до міжнародного наукового діалогу, але й її розвиток у контексті світової орієнталістики. Із врахуванням цього вважаємо дискусійним твердження Л. Васильєва, який у своїй «Истории Востока» писав: «Російські сходознавці, хоча вони і були до 1917 р. значним і шанованим у світовому співтоваристві загоном фахівців, історією Сходу та проблемами історичного процесу на Сході цікавилися порівняно мало» [Васильєв Л. С. 2003, 33–34]. Більш правильним, на наш погляд, є позиція академіка В. Бартольда, який уважав, що «у XIX ст. вивчення Сходу зробило в Росії, мабуть, ще більш значні успіхи, аніж у Західній Європі» [Бартольд 1977, 418]. Організатори Міжнародних конгресів орієнталістів ставили собі за першочергову мету підсумувати й упорядкувати результати сходознавчих досліджень, а також стимулювати співробітництво вчених, наукових установ та музеїв. Вочевидь, уже перші міжнародні конгреси орієнталістів чітко окреслили коло своїх зацікавлень. Характерно, що кожний такий форум давав зріз стану орієнталістики на певному часовому етапі й певною мірою визначав наступні напрямки її розвитку. Налагодженню наукової співпраці істориків різних країн сприяло й встановлення особистих контактів між ученими. Традиції ж, закладені організаторами міжнародних конгресів орієнталістів на межі XIX – XX ст., продовжують існувати, що виражається у проведенні відповідних міжнародних форумів донині.

Таблиця № 1.
Міжнародні конгреси орієталістів (1873 – 1912 рр.)

Місце/час проведення	Секційний розподіл
I. Париж, 1–11 вересня 1873 р.	1. Японістика; 2. Синологія; 3. Вивчення татарського та індокитайського регіонів; 4. Вивчення Океанії; 5. Єгиптологія; 6. Ассиріологія та семітська археологія; 7. Семітологія; 8. Іраністика; 9. Дравідологія; 10. Індіаністика; 11. Буддизм; 12. Вірменістика та неоеллінізм; 13. Загальні питання сходознавства.
II. Лондон, 14–19 вересня 1874 р.	1. Семітологія; 2. Урало-алтайська; 3. Арійська; 4. Хемітологія; 5. Археологія; 6. Етнологія.
III. С.-Петербург, 20–31 серпня 1876 р.	1. Сибір; 2. Середня Азія; 3. Кавказ; 4. Закавказзя; 5. Далекий Схід; 6. Індія; 7. Туреччина; 8. Археологія і нумізMATика; 9. Релігія та філософія.
IV. Флоренція, 12– 17 вересня 1878 р.	1. Єгиптологія та африканські мови; 2. Античні семітські мови та ассиріологія; 3. Арабістика; 4. Індоевропейстика та іраністика; 5. Індіаністика; 6. Алгаїстика; 7. Синологія, Індокитай та японістика.
V. Берлін, 27 вересня – 2 жовт. 1881 р.	1. Семітологія; 2. Індо-германістика; 3. Африканістика; 4. Східно-азійська.
VI. Лейден, 10–15 вересня 1883 р.	1. Семітологія; 2. Арійська; 3. Африканістика; 4. Далекий Схід; 5. Полінезія.
VII. Відень, 27 вересня – 2 жовтня 1886 р.	1. Семітологія; 2. Арійська; 3. Єгипетсько-африканська; 4. Верхньоазійська та Малайсько-полінезійська.
VIII. Стокгольм – Христианія, 1–12 вересня 1889 р.	1. Семітологія та іслам: а) мови та література ісламу; б) семітські мови (окрім арабської), тексти, клинопис; 2. Арійська; 3. Африканістика; 4. Центральна Азія та Далекий Схід; 5. Малайзія та Полінезія.
IX. Лондон, 5–12 вересня 1892 р.	1. Індія; 2. Арійська; 3. Семітологія: а) загальна; б) ассирійська та вавилонська; 4. Єгипет і Африка; 5. Географічна; 6. Стародавня Греція та Схід; 7. Персія і Туреччина; 8. Китай, Центральна Азія і Далекий Схід; 9. Австралійська Азія; 10. Антропологія та міфологія.

X. Женева, 4–12 вересня 1894 р.	1. Індія: а) лінгвістика та арійські мови; 2. Семітські мови; 3. Мусульманські мови; 4. Єгипет і африканські мови; 5. Далекий Схід; 6. Греція та Схід; 7. Східна географія та етнографія.
XI. Париж, 5–12 вересня 1897 р.	1. Мови та археологія арійських країн; 2. Мови та археологія Далекого Сходу: а) Китай і Японія; б) Індокитай, Малайзія та Полінезія; 3. Мови та археологія мусульман; 4. Вивчення єврейської, фінікійської, арамейської, ефіопської та асирійської мов; 5. Єгипет і африканські мови; 6. Схід – Греція, Візантія; 7. Етнографія та фольклор Сходу.
XII. Рим, 5–15 жовтня 1899 р.	1. Загальна індоевропейська лінгвістика; 2. Географія та етнографія Сходу; 3. Міфологія та релігії; 4. Китай і Японія; 5. Малайзія; 6. Індія та Іран; 7. Центральна Азія; 8. Семітологія; 9. Мусульманський світ; 10. Африканські мови; 11. Греція та Схід.
XIII. Гамбург, 4–10 вересня 1902 р.	1. Лінгвістика (індогерманська); 2. а) Індія; б) Іран; 3. Південно-Східна Азія та індійський архіпелаг; 4. Центральна і Східна Азія; 5. Загальна семітологія; 6. Іслам; 7. а) Єгиптологія; б) Африканські мови; 8. Взаємодія Сходу та Заходу.
XIV. Алжир, 19–26 квітня 1905 р.	1. Індія; 2. Семітські мови; 3. Мусульманські мови (арабська, перська, турецька); 4. Єгипет і африканські мови; 5. Китай і Далекий Схід; 6. Греція та Схід; 7. Африканська археологія та мусульманське мистецтво.
XV. Копенгаген, 14–20 серпня 1908 р.	1. Лінгвістика; 2. Індія, Іран; 3. Китай і Японія; 4. а-б) семітські мови; в) іслам; 5. Єгипет, Африка; 6. Греція та Схід; 7. Етнографія та фольклор Сходу.
XVI. Афіни, 6–14 квітня 1912 р.	1. Лінгвістика (індоевропейські мови); 2. Порівняльна історія релігій Сходу; 3. Індія (література, історія, археологія); 4. Іран; 5. Китай і Японія. Центральна Азія; 6. Індокитай, Бірма, Мадагаскар, Малайзія; 7. Семітські мови та літератури; 8. Мусульманський світ (історія, література, археологія); 9. Єгиптологія та африканські мови; 10. Мови, народи, цивілізації Америки; 11. а) Стародавня Греція та Схід; б) Греція і Схід у добу Середньовіччя; в) Греція та Схід на сучасному етапі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бартольд В. В. История изучения Востока в Европе и в России // Сочинения. – М.: Наука, 1977. – Т. 9. – С. 177–482.
2. Бартольд В. В. Русский комитет для изучения Средней и Восточной Азии в историческом, археологическом, лингвистическом и этнографическом отношениях 1903–1909 гг. // Сочинения. – М.: Наука, 1977. – Т. 9. – С. 503–509.
3. Васильев А. Одиннадцатый интернациональный конгресс ориенталистов в Париже (VI-я секция: Греция и Восток) // Византийский временник. – 1897. – Т. 4. – С. 759–762.
4. Васильев А. XIV-й Международный конгресс ориенталистов в Алжире // Журнал Министерства Народного Просвещения (далі – ЖМНП). – 1905. – Декабрь. – С. 71–90.
5. Васильев Л.С. История Востока. – М.: Высшая школа, 2003. – Т. 1. – 512 с.
6. Вельяминов-Зернов В. Четвёртый международный съезд ориенталистов во Флоренции // ЖМНП. – 1879. – Январь. – С. 1–13.
7. Кнауэр Ф. XIII Международный съезд ориенталистов в 1902 г. // ЖМНП. – 1904. – Ноябрь. – С. 1–18.
8. Крачковский И. Ю. Очерки по истории русской арабистики // Избранные сочинения. – М.–Л.: Изд-во. АН СССР, 1958. – Т. 5. – С. 9–192.
9. Любина Г. И. Россия и Франция. История научного сотрудничества. – М.: ТОО «Янус», 1996. – 264 с.
10. Майоров Н. И. Введение в историю Древнего Востока. Учебное пособие. – Томск: Изд-во Томского университета, 2003. – 143 с.
11. Международные конгрессы востоковедов 1873–1983 гг. Библиографический указатель. – Л.: Библиотека АН СССР, 1984. – 368 с.
12. Ольденбург С. Первый съезд востоковедов на Дальнем Востоке // ЖМНП. – 1903. – Сентябрь. – С. 38–43.
13. Ольденбург С. Русский комитет для изучения Средней и Восточной Азии // ЖМНП. – 1903. – Сентябрь. – С. 44–47.
14. Позднеев Д. М. Занятия секции Китая и Японии XI конгресса ориенталистов в Париже // ЖМНП. – 1897. – Ноябрь. – С. 1–27.

15. Розен В. Седьмой международный съезд ориенталистов в Вене // ЖМНП. – 1887. – Январь. – С. 1–31.

16. Стельмах С. Исторична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX ст.). – К.: ВПЦ «Київський університет», 2005. – 378 с.

17. Третий международный конгресс ориенталистов в С.-Петербурге в августе 1876 г. // ЖМНП. – 1876. – Ноябрь. – С. 1–58.

18. Тураев Б. Египтология на 11 Международном конгрессе ориенталистов в Париже // ЖМНП. – 1898. – Январь. – С. 119–127.

19. Шастико П. Два конгресса // Современный Восток. – 1960. – № 7. – С. 11–13.

20. Burke E. Orientalism // The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World: in 4 vol. // John L. Esposito ed. in chief. – New York, Oxford: OUP, 1995. – Vol. 3. – P. 267–269.

21. Fuchs E. Wissenschaft, Kongressbewegung und Weltausstellungen: Zu den Anfängen der Wissenschaftsinternationale vor dem Ersten Weltkrieg // Diesener G. und Middell M. (Hrsg.) Historikertage im Vergleich (Comparativ. H. 5–6). – Leipzig, 1996. – S. 156–177.